

mogen doen als onse negotie, navigatie ende visserije (die genoegzaam eenige sources van onze welvaart) zoude werden gedeutruert...!.

In deze verschillen had het Grote Alliantie-verdrag niet voorzien en dit eerste volle oorlogsjaar werd beheerst door een moeizame aanpassing van de zo uiteenlopende belangen. Aan Heinsius werd van alle kanten getrokken; nu het geheel van inkomende verlangens, klachten, eisen en dreigementen is te overzien, wordt pas goed duidelijk tot welk een behoedzame eierdans de raadpensionaris werd gedwongen. Onverenigbare inzichten over hazard en avantage deden ook het overwicht van de geallieerde legers in de Nederlanden te niet. De verovering van Bonn (hoe belangrijk ook) en op het eind nog Limburg en Hoey, was niet genoeg om de geweldige inspanning te rechtvaardigen.

De frustraties van die ongelukkige veldtocht zijn door Wijn in *Het staatsche leger* volledig uit de doeken gedaan. Een goed deel van Heinsius' legerpost was daarbij gewijd aan persoonlijke ruzies van staatsse generaals, 'dat vervloekte werk van de rang' volgens Witsen, die ook als vrede-stichter gestuurd was. Wijn haalt er vrijelijk uit aan, maar met deze uitgave naast zich had hij niet gezegd dat de lastige Slangenburg Hop 'zelfs voor een keer uit de officiële plooi brengt'. De ongezouten mening van Hop over alles en ieder maakt juist zijn brieven zo bijzonder levendig. Een persoonlijke noot treft ook in de epistels van Heinsius' leeftijdgenoot Witsen, die zijn onbeschrijflijke ervaringen in het leger maar voor 'onder een glaasje' bewaart.

Op zoek naar mensen, met hun eigen karakter en persoonlijke banden, moet men wezen bij de Hollandse brieven. Van de Lier toont zich soms als een oud (niet alleen politiek) vriend; De Wildt en Buys wel openhartig maar minder vertrouwelijk, de een verschillend van de ander. Opvallend is de toon van Hollanders onder elkaar, zelfs tegenover uniegenoten (men vraagt zich af of 'onse confidante vriend' in Engeland niet eerder Portland dan Marlborough of Godolphin was); ook de morele burgerverontwaardiging over knevelarij van 'grote heren' in het leger.

Maar het blijft eenzijdig. Van Heinsius is er niet zo veel en ook zijn antwoorden aan Hop (een gelukkige inbreng uit de collectie Pabst van Bingerden) zijn beheerst en vrij droog. Als de raadpensionaris al eenmaal uit de plooi komt, bewogen door het bericht van de toch niet verloren slag bij Ekeren, barst hij los in golvend proza: 'Nooyt is geen blyder maar noch onverwagter tijdinge ingekomen... gisteravond ontvingen wij een seer droevige tijdinge van d'heer van Obdam uyt Breda... huyden d'aengenaeme van de victorie; gisteravond meynden wij dat UWEG gevangen waert en huyden verstaen desselfs vrijheyt'.

De verscheidenheid van taalgebruik, zelfs van spelling biedt overigens allerlei stof tot overdenking. Mij trof het als spijtig dat uitdrukkingen als 'hier latiteert een vuyl gebroet' (Van de Lier over de Jacobieten) overrijverig zijn weggezuiverd.

J. G. Stork-Penning

E. W. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een historisch-demografische en sociologische studie* (Publikatie van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut, II; Deventer: Van Loghum Slaterus, 1978, 231 blz., waarvan 41 met tabellen, kaarten en grafieken, f36,50, ISBN 906001 4294).

De demografische ontwikkeling in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw, een nog vrijwel onontgonnen gebied, vertoont een aantal opvallende en van de rest van Europa afwijkende kenmerken. Tot 1815 nam het aantal inwoners nauwelijks toe, vooral door stagnatie en zelfs achteruitgang in de westelijke provincies. Maar dat jaar vormt een

duidelijk keerpunt; het geboortecijfer steeg snel tot 36 a 37 ‰, een niveau dat pas na 1880 weer werd verlaten. Omdat de huwelijksfrequentie niet noemenswaardig veranderde moet de groei van het aantal geboorten aan een stijging van de huwelijksvruchtbaarheid te danken zijn geweest. Voorlopig bleef de sterfte hoog, met extreme uitschieters in 1807, 1826 en in de jaren veertig. Een onderzoek naar de doodsoorzaken leidde Hofstee naar de tweede helft van de eeuw waarover informatie beschikbaar is betreffende ziekten, de kwaliteit van het oppervlaktewater en dergelijke. Omdat er vóór 1850 weinig is veranderd in dat opzicht kunnen voorzichtige conclusies zonder groot gevaar ook op de voorafgaande periode worden geprojecteerd.

Voor deze studie heeft Hofstee gebruik gemaakt van gepubliceerd materiaal terwijl hij bij zijn vaak minutieus zoeken naar verklaringen volstaan heeft met een tamelijk globale aanduiding van de omstandigheden waaronder de demografische ontwikkeling plaatsvond.

Veel aandacht wordt besteed aan de situatie in het huidige België en aan verschillen tussen de provincies en de regio's. Uit de cijfers kunnen ook een paar algemene verschijnselen worden afgeleid. Daar was bijvoorbeeld de scherpe daling van het aantal geboorten wanneer er een extreem hoge sterfte was. In zo'n geval veranderde het aantal huwelijken maar weinig, zodat de oorzaak gezocht moet worden in een wijziging van het seksuele gedrag binnen de huwelijken; dat wil zeggen, dat sociaal-psychologische krachten de seksuele verlangens tijdens zo'n hoge mortaliteit tijdelijk deden afnemen. Maar terwijl de sterfte nog voortduurde herstelde de natuur zich alweer.

Zelfs een hoge sterfte in een ander deel van het land kon aanleiding zijn tot een tijdelijke daling van het aantal concepties. Zulke 'sympathiestakingen', zoals Hofstee het met weinig oog voor dramatiek noemt, kwamen bijvoorbeeld in 1846 voor in Gelderland en Noord-Brabant, toen er tengevolge van de aardappelziekte elders veel sterfgevallen voorkwamen en er in die provincies nauwelijks iets aan de hand was. Het lijkt me niet onmogelijk dat daar toch ook de aardappelziekte (en dus de sombere toekomst voor velen) voor die daling in het geboortecijfer verantwoordelijk was en in mindere mate de mortaliteit elders. Omdat de communicatie toen nog gebrekkig was valt te betwijfelen of men massaal aan onthouding deed wegens de hoge sterfte op een flink aantal kilometers afstand. Zou men zo'n 'sympathie' niet hebben opgebracht voor slachtoffers die buiten de rijksgrenzen vielen?

Belangrijk om hun demografische gevolgen waren de cholera-epidemieën en de Belgische opstand. Op de huwelijksfrequentie, waarop Hofstee wel de opstand maar niet de cholera in de jaren 1832/33 van grote invloed acht, had het verloop van de roggeprijs weinig uitwerking. Hofstee berekende een correlatie-coëfficiënt van 0,4, 'wel niet bijzonder hoog, doch ook niet te verwaarlozen' (32). Terwijl zo een getal aangeeft, dat de beide variabelen elkaar in veel meer dan 50% van de gevallen niet beïnvloeden. Toch zocht Hofstee verder naar zo'n wederzijdse afhankelijkheid en hij vond die uiteraard niet; al was het alleen al omdat in die tijd de aardappel een steeds belangrijker plaats in het voedselpakket ging innemen.

Een pionierswerk als dit boek is gemakkelijk aanleiding tot veel en veelsoortige kritiek, te meer daar de auteur een aantal voorzichtig geformuleerde provocerende suggesties aandraagt. Ik beperk me tot een paar punten.

Hoewel Hofstee weet dat kwantitatief materiaal uit die periode vaak vrucht was van natte-vinger-werk, ook als het gaat om officiële staten en zeker als die uit de eerste jaren van de negentiende eeuw dateren, gaat hij er mijns inziens te gemakkelijk van uit, dat de mate van betrouwbaarheid niet veel veranderde. Maar stel nu eens, dat het materiaal pas omstreeks 1815 redelijk betrouwbaar werd. Dat zou kunnen, want toen waren de Fransen

echt weg en raakte de bevolkingsadministratie steeds beter op dreef. Dan zou 1815 ook, misschien wel vooral, een keerpunt zijn omdat het materiaal beter werd. We zullen het pas kunnen aantonen als er kilometers archiefstukken zijn onderzocht.

Van dat onderzoek heeft Hofstee reeds een deel verricht zodat hij alweer nieuwe publicaties kan aankondigen. Een paar 'schoonheidsfouten' kunnen daarin gemakkelijk voorkomen worden. Bijvoorbeeld het niet vermelden van de telling van 1809 en het spreken over 'België' vóór 1830 (maar ja, het boek berust op de tekst van colleges voor Leuvense studenten). Ik geloof ook niet dat het juist is om te spreken van een 'bevrijdingsroes' in 1815 die verregaande demografische consequenties had.

Voor demografische fluctuaties en verschillen heeft Hofstee naar verklaringen gezocht in de politieke, economische en sociale ontwikkelingen en in de demografische structuren. Waar dat geen bevredigende oplossing bood heeft hij verwezen naar sociologische en sociaal-psychologische krachten. Het bewandelen van die 'derde weg' biedt zeker interessante vergezichten, maar het risico van gezichtsbedrog ligt op de loer. Neem nu die bevrijdingsroes in 1815; toen zouden de mensen in dolle vreugde seksuele normen voorgoed hebben losgelaten. Zou dat zo plotseling zijn gegaan? De Verlichting heeft op dit gebied veel in beweging gezet, maar zouden de predikanten en patroons hun stringente normenstelsel echt massaal hebben losgelaten? Zou die vrijheid zich van hoog tot laag hebben verbreid, terwijl allerlei ouderwetse zaken bleven bestaan? Zoals het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon dat de 'demografische grondstructuur' bleef (52)?

Het zou dwaas zijn te willen veronderstellen, dat er toen geen stelsels van normen hebben bestaan, al geloof ik wel, dat er mogelijk grote verschillen hebben bestaan naar klasse en regio. Veranderingen zullen, zeker op de langere termijn, verstrekken gevolgen hebben gehad. Maar ze zijn niet gemakkelijk aan te tonen. Zo noemt Hofstee het spottende gelach, dat men aanheft wanneer ouders een 'nakomertje' in hun gezin hebben gekregen, een bewijs voor het bestaan van stringente normen ten aanzien van het moment waarop men geacht werd binnen het huwelijk het 'actief seksueel verkeer' te beëindigen. Nu vraag ik u niet u te verdiepen in de vraag hoe zulk verkeer passief verlopen zal zijn. Wel lijken me een paar andere vragen gerechtvaardigd met als eerste of er in die tijd *sowieso* wel om zulke ouders werd gelachen. Zou die ongeschreven regel van totale onthouding overal van kracht zijn geweest? Licht het voor de hand om te veronderstellen, dat er in een tijd waarin men pas op latere leeftijd placht te trouwen en waarin het genieten van een kinderrijk gezin werd bedreigd door een hoge kindersterfte, regels waren die algemeen het kindertal moesten beperken? En waarom zou men tot zo'n norm gekomen zijn? Of werd er gelachen omdat die ouders niet op de hoogte bleken te zijn van de op grote schaal toegepaste geboorteregulende praktijken?

Vragen genoeg lijkt me; ze kunnen ook worden gesteld bij andere gevallen waar normen en normveranderingen als verklaring worden gesuggereerd. Het gevaar bestaat, dat zulke algemene verklaringen een eigen en taai leven gaan leiden. We hebben het gezien met de drie huwelijks- en voortplantingspatronen die Hofstee vroeger heeft gelanceerd. Het is aanleiding geweest tot heel wat historisch onderzoek waardoor op zijn minst een behoorlijke scepsis ten aanzien van het bestaan ervan is gerechtvaardigd. Hofstee stelt zelf, dat 'iets als' zo'n patroon overeind is gebleven (59) en laat die theorie verder weer vrolijk een rol in zijn boek spelen. Terwijl ook van andere zijde kritiek is aangedragen; 'een zo complex geheel dat het nauwelijks als een afzonderlijke verklaringsfactor gehanteerd kan worden' noemde een recensent het moderne cultuurpatroon in 1963 (D. C. J. van Peype in *Mens en maatschappij*). In zijn inleiding spreekt Hofstee de wens uit, dat zijn boek aanleiding zal zijn tot verder onderzoek. Ik verwacht, dat hij op zijn wenken zal worden bediend, want er

is nog veel te verklaren overgebleven en een aantal suggesties verdient een nadere analyse. Intussen is het ook goed er weer eens aan te worden herinnerd, dat met cijfers lang niet alles kan worden verklaard. En te kunnen constateren, dat zelfs gebrekkig materiaal bruikbaar is om een belangwekkende oriëntering in de demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw mee samen te stellen. De charme en de gebreken van een tussenbalans waarin nog legio posten moeten worden bijgesteld liggen beide in dit boek voor het oprapen.

P.D.'tHart

R. B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, V, De kerk der hervorming in de negentiende eeuw: de strijd voor kerkherstel* (Baarn: Ten Have, 1978, 400 blz., geïll., f45,-, ISBN 90 259 0107 7).

In 1960, toen deze schrijver, door ernstige doofheid gehandicapt, zijn werk als predikant moest neerleggen en de opdracht kreeg, de geschiedenis van de hervormde gemeente van Amsterdam te beschrijven, verscheen van de hand van de socioloog W. H. Vermooten een boek over *Hervormd Amsterdam en zijn maatschappelijke achtergrond in de 19e en 20e eeuw*. Wie deze studie nu nog eens te voorschijn haalt, en verrast merkt dat ooit J. M. den Uyl zijn kritisch oog erover liet gaan, wordt in het 'ten geleide' van W. Banning getroffen door de constatering: 'in Amsterdam hebben zich sociale, politieke, geestelijke processen afgespeeld, die representatief zijn voor elk urbanisatieproces... dus radicalisering'. Banning ziet drie tendenties: enorme afval, onbewogen conservatisme en een pioniersgroep, en hoopt dat Vermootens boek een shockwerking zal hebben.

Het was te verwachten dat de schrijver van *Ook dat was Amsterdam* zeker in dit vijfde deel dat nagenoeg dezelfde tijd behandelt als Vermooten deed, hierop zou ingaan. Hij blijkt er niet erg tevreden mee en vindt dat Vermootens boek 'zich als een sociologische studie aandient, maar voor een groot gedeelte een niet weinig eenzijdige kerkgeschiedenis is' (371). Wie zoiets zegt, lokt dan wel uit dat de lezers naar de veelzijdigheid van zijn eigen geschiedverhaal gaan vragen. Uit de ondertitels van zijn boeken is inmiddels wel gebleken dat hij een duidelijke lijn vanaf 1578 ziet lopen. Deel I (1965) en deel II (1967) heetten nog tamelijk algemeen *de kerk der hervorming in de gouden eeuw*, deel III (1971) over de tweede helft van de zeventiende eeuw kreeg echter als aanduiding *nabloei en inzinking*, deel IV (1974) over de achttiende eeuw *de grote crisis*, en in deze visie past helemaal dat deel V nu *de strijd voor kerkherstel* wil behandelen. De titel van de eerste delen wilde aanduiden dat inderdaad de periode van 1578 tot circa 1650 een gouden tijd voor de kerk der hervorming is geweest. Want wie het woord herstel in de mond neemt, is ervan overtuigd dat er eenmaal een gezonde kerk heeft bestaan. De schrijver licht de ondertitel uitvoerig toe (15-17); hij erkent dat zijn gegevens vooral gingen over predikanten en kerkeeraadsleden en niet over gewone gemeenteleden, dat er ook een belichting vanuit de sociale ontwikkelingen mogelijk zou zijn, maar meent dat in deze eeuw een 'kerkelijk vraagstuk' bestond, omdat de organisatie 'niet deugde' en de kerk 'niet vrij was in haar handelen'. De enige oplossing voor dat vraagstuk vindt hij het herstel van een belijdende volkskerk. Wat die volkskerk dan is, komt later ter sprake (67): een kerk die historisch met het volk is 'samengeweven', die zich voor het volk verantwoordelijk weet 'en het als gedoopt beschouwt' en die de overheid eraan herinnert, dat 'ons volk... een christelijke natie is'. Dat zijn ondubbelzinnige geloofsuitspraken en waartoe die overtuiging bezielen kan, tonen alle vijf delen van Evenhuis' werk. Maar die doop? Die overheid? Die geschiedenis? Er blijft alleen als na te reke-